

УДК 544.016.2:(546.683+546.81+546.221+546.23+546.24)

ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИКО-ХІМІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У СИСТЕМАХ ЗА УЧАСТЮ СПОЛУК $Tl_4Sn(Pb)Y_3$, ($Y=S, Se, Te$)

Філеп М.Й., Сабов М.Ю.

*Ужгородський національний університет, хімічний факультет,
вул. Підгірна, 46, м. Ужгород, 88000*

Вузькозонні напівпровідники знаходять використання як робочі елементи термоелектричних пристроїв. Серед них практичне застосування знайшли Bi_2Te_3 , $PbTe$, Sb_2Te_3 та сплави на їх основі. Термоелектрична добротність даних матеріалів (ZT) не перевищує 1 [1]. З метою досягнення вищих значень термоелектричної добротності останнім часом значно активізувались дослідження складних халькогенідів. Зокрема, перспективними термоелектричними матеріалами є складні халькогеніди Талію, які кристалізуються у структурному типі Cr_5B_3 [2], серед них сполуки типу $Tl_4Sn(Pb)Y_3$ ($Y=S, Se, Te$), які утворюються у системах Tl_2Y-XY , є ізотипними та володіють високими значеннями термоелектричної добротності [3].

Один із способів підвищення термоелектричної добротності полягає у зменшенні фононної складової теплопровідності матеріалу, шляхом використання не чистих сполук, а твердих розчинів на їх основі.

Оцінка можливості утворення твердих розчинів у системах за участю сполук $Tl_4Sn(Pb)Y_3$ за різними критеріями (іонні радіуси) [4,5] показала високу імовірність їх утворення.

Однак, при цьому не враховувались особливості фізико-хімічної взаємодії у четверних системах, де реалізуються перерізи $Tl_4SnY_3-Tl_4PbY_3$ та $Tl_4Sn(Pb)Y_3^1-Tl_4Sn(Pb)Y_3^2$, зокрема квазібінарність цих перерізів. З огляду на сказане, метою даної роботи є оцінка квазібінарності перерізів за участю сполук Tl_4XY_3 ($X=Sn, Pb$; $Y=S, Se, Te$).

При розгляді особливостей взаємодії у досліджуваних системах, відповідно до правил полієдризациї [6], нами брались до уваги лише сполуки з конгруентним характером плавлення.

Згідно літературних даних у системах реалізується ряд квазібінарних перерізів.

Системи $Tl-Y$ характеризуються утворенням конгруентних сполук типу Tl_2Y , а у системі $Tl-Se$ також існує стабільна сполука $TlSe$ [7]. У системах $Sn-Y$ та $Pb-Y$ існують сполуки типу SnY та PbY , а у системах $Sn-S$ та $Sn-Se$ ще і сполуки SnS_2 та $SnSe_2$, із конгруентним характером плавлення [7,8]. У системах $Tl-Sn$, $Tl-Pb$ та $Sn-Pb$ існування сполук з конгруентним характером плавлення не підтверджено [7,8].

Системи $SnY-PbY$ є квазібінарними [9]. Утворення неперервних рядів твердих розчинів (НРТР) відбувається лише у системі $SnTe-PbTe$. Дані щодо системи $SnS-PbS$ є суперечливими. Згідно [10] у даній системі знайдено тернарну сполуку $PbSnS_2$. Подальші дослідження не підтверджують існування даної сполуки [9]. Аналіз структурних даних щодо SnS , PbS та $PbSnS_2$ вказують на те, що дана тернарна фаза імовірно за все є твердим розчином на основі SnS .

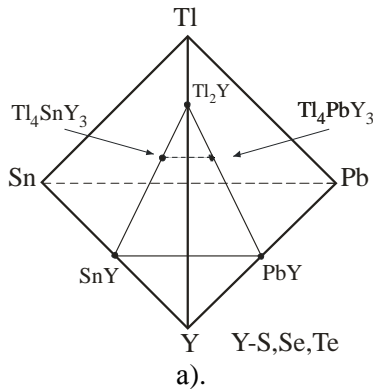
Системи Tl_2Y-SnY та Tl_2Y-PbY є квазібінарними. Для всіх систем типу Tl_2Y-SnY та Tl_2Y-PbY характерним є утворення сполук типу Tl_4SnY_3 та Tl_4PbY_3 які плавляться конгруентно, крім сполук Tl_4SnS_3 та Tl_4PbS_3 які утворюються за перитектичними реакціями [3].

У системах T_2Y-SnY та Tl_2Y-PbY , крім систем Tl_2S-SnS та Tl_2S-PbS , спостерігається утворення твердих розчинів між сполуками $Tl_2Y-Tl_4SnY_3$ та Tl_2Y-

Tl_4PbY_3 . Тому у системі $Tl_2Y-Tl_4SnY_3-Tl_4PbY_3$ можливе утворення широких областей гомогеності.

Системи $Tl_2Y^1-Tl_2Y^2$ відносяться до квазібінарних [11,12]. Утворення сполук у даних системах не підтверджено.

Системи $SnS-SnTe$ та $SnSe-SnTe$ відносяться до евтектичного типу, а у системі $SnS-SnSe$ існує неперервний ряд твердих розчинів з мінімумом на кривій ліквідуса [9].

Системи PbY^1-PbY^2 характеризуються необмеженою розчинністю у рідкій та твердій фазах. Лише у системі $PbS-PbTe$ при охолодженні відбувається спінодальний розпад твердих розчинів [13].

Таким чином, системи за участю сполук $Tl_4Sn(Pb)Y_3$ з катіонним заміщенням лежать у потрійних системах $Tl_2Y-PbY-SnY$ (рис.1.а), а з аніонним заміщенням – у четверних взаємних системах $Tl_2Y^1-Tl_2Y^2-Sn(Pb)Y^1-Sn(Pb)Y^2$ (рис.1.б).

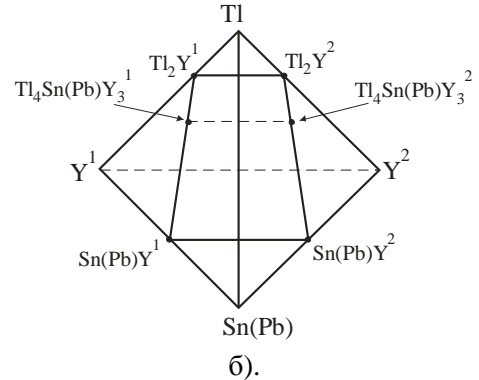

Рис. 1. Загальний вигляд тетраєрних систем: а). $Tl-Sn-Pb-S(Se,Te)$ та б). $Tl-Sn(Pb)-Y^1-Y^2$

Перерізи $Tl_4SnY_3-Tl_4PbY_3$ реалізуються у потрійних системах $Tl_2Y-PbY-SnY$, бічними сторонами яких є квазібінарні перерізи. Тому квазібінарність перерізу $Tl_4SnTe_3-Tl_4PbTe_3$ не викликає сумніву (рис. 2). Але у четверних системах $Tl-Sn-Pb-S(Se)$ існують стабільні сполуки SnS_2 та $SnSe_2$, як наслідок перерізи Tl_4SnY_3-Pb та Tl_2SnY_3-Pb перетинають потрійну систему $Tl_2Y-PbY-SnY$. У зв'язку з цим виникає необхідність доказу квазіпотрійності систем $Tl_2S(Se)-PbS(Se)-SnS(Se)$ (рис.2).

Переріз $Tl_4SnS_3-Tl_4PbS_3$ може бути лише частково квазібінарним внаслідок інконгруентного характеру плавлення даних сполук. У системах $Tl_2Se(Te)-SnSe(Te)-PbSe(Te)$ за умов квазібінарності наявні також взаємні системи $Tl_4SnSe_3(Te_3) + PbSe(Te) \leftrightarrow Tl_4PbSe_3(Te_3) + SnSe(Te)$ (точка 1 рис. 3.).

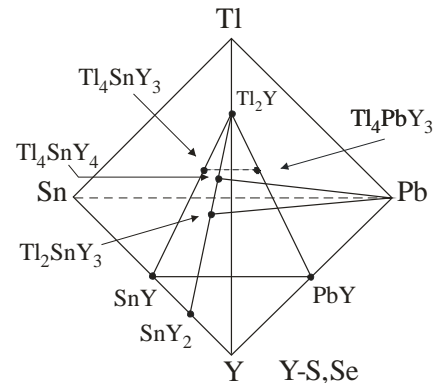

Рис.2 Загальний вигляд тетраєрних систем $Tl-Sn-Pb-S(Se)$

Для встановлення квазібінарності перерізів використовують експериментальний метод В. Гюртлера [14], згідно якого досліджується фазовий склад сплаву, що знаходиться у точці перетину підсистем взаємної системи (рис. 3).

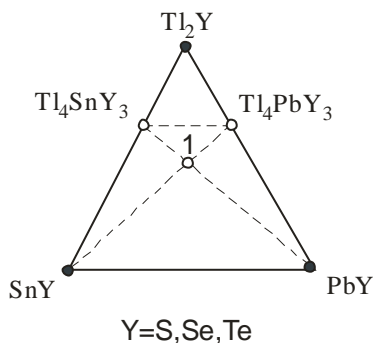

Рис. 3. Схема вибору складів зразків відповідно до методу В. Гюртлера у квазіпотрійних системах Tl-Sn-Pb-Y

Слід зазначити, що дослідження фазового складу точки 1 (рис. 3) дає змогу встановити квазіпотрійність систем Tl₂Se(Te)-SnSe(Te)-PbSe(Te) або квазібінарність перерізу Tl₂SnS₃(Se₃)-Pb. Одночасно за умови квазіпотрійності потрійної системи по фазовому складу цієї

точки встановлюється квазібінарність однієї із підсистем відповідної взаємної системи.

Перерізи Tl₄Sn(Pb)Y₃¹-Tl₄Sn(Pb)Y₃² реалізуються у взаємних системах Tl₂Y¹-Tl₂Y²-Sn(Pb)Y¹-Sn(Pb)Y², у зв'язку з цим, незважаючи на те, що за критеріями ізоморфізму у даних системах є висока ймовірність утворення твердих розчинів, їх квазібінарність потребує доказу.

Існування сполук SnY₂, Tl₄SnY₃ та Tl₂SnY₃ не впливає на квазіпотрійність у взаємній системі Tl₂Y¹-Tl₂Y²-SnY¹-SnY².

Для доказу квазібінарності перерізів у квазіпотрійних системах Tl₂Y¹-Tl₂Y²-SnY¹-SnY² необхідно дослідити фазовий склад сплавів у точці перетину досліджуваних перерізів (рис.4.а). Можливі взаємні системи наведені у таблиці 1.

Таблиця 1. Взаємні системи у квазіпотрійних системах Tl₂Y¹-Tl₂Y²-Sn(Pb)Y¹-Sn(Pb)Y²

1). 3Tl ₂ Y ¹ + Tl ₄ XY ₃ ² ↔ 3Tl ₂ Y ² + Tl ₄ XY ₃ ¹	
2). Tl ₂ Y ¹ + XY ² ↔ Tl ₂ Y ² + Tl ₄ XY ₃ ²	2'). Tl ₂ Y ² + XY ¹ ↔ Tl ₂ Y ¹ + Tl ₄ XY ₃ ²
3). 6Tl ₂ Y ¹ + 3XY ² ↔ 2Tl ₄ XY ₃ ¹ + Tl ₄ XY ₃ ²	3'). 6Tl ₂ Y ² + 3XY ¹ ↔ 2Tl ₄ XY ₃ ² + Tl ₄ XY ₃ ¹
4). Tl ₂ Y ¹ + XY ² ↔ Tl ₂ Y ² + XY ¹	
5). Tl ₄ XY ₃ ¹ + XY ² ↔ Tl ₂ Y ² + XY ¹	5'). Tl ₄ XY ₃ ² + XY ¹ ↔ Tl ₂ Y ¹ + XY ²
6). Tl ₄ XY ₃ ¹ + XY ² ↔ Tl ₄ XY ₃ ² + XY ¹	

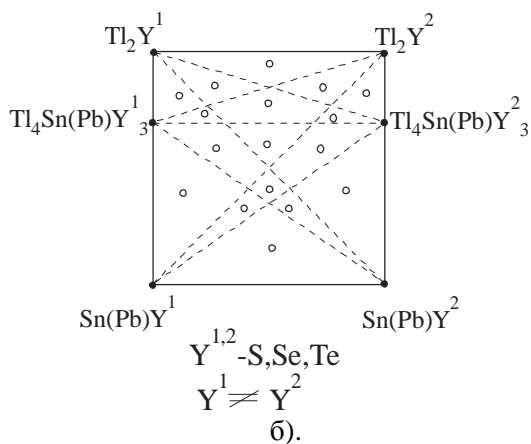
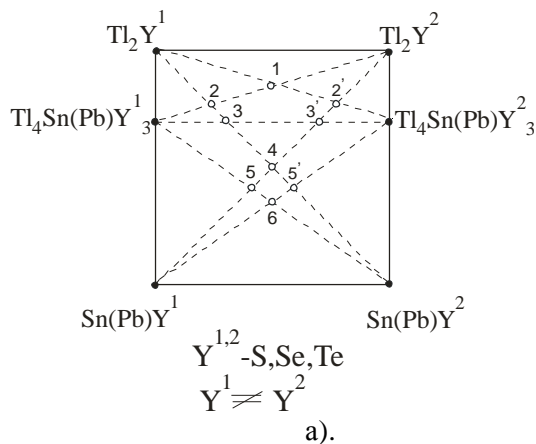

Рис. 4. Схема вибору складів зразків: а). Відповідно до методу В. Гюртлера б). Вибрані з врахуванням особливостей досліджуваних систем

Метод Гюртлера є ефективним для доказу квазібінарності перерізів лише у тих випадках, якщо досліджувані фази володіють

різними кристалічними структурами, а відтак системами рефлексів на дифрактограмах.

Але враховуючи те, що частина сполук у системах Tl-Sn-Pb-Y та Tl-Sn(Pb)-Y¹-Y² володіють подібною кристалічною структурою [3] доцільним є

експериментальне вивчення фазового складу зразків, які розміщуються всередині можливих квазіпотрійних областей (рис 4. б).

Висновки

Встановлено, що у всіх системах на основі сполук типу $Tl_4Sn(Pb)Y_3$ однозначно квазібінарним є лише переріз Tl_4SnTe_3 - Tl_4PbTe_3 . Перерізи на основі сульфідних фаз можуть бути лише частково квазібінарні, а квазібінарність всі інші потребує доказу.

Для встановлення квазібінарності досліджуваних перерізів розроблено план експериментального дослідження.

Література

1. Шевельков А. В. Химические аспекты создания термоэлектрических материалов.- Успехи химии.-Т.77(1).-2008.-21 с.
2. B. Wolfing. Tl_9BiTe_6 : A New Thermoelectric Material with Record Efficiencies: Ph.D. thesis, Universitat Konstanz, 2000
2. B. Wolfing. Tl_9BiTe_6 : A New Thermoelectric Material with Record Efficiencies: Ph.D. thesis, Universitat Konstanz, 2000.
3. Малаховська-Росоха Т. О. Системи Tl - $Sn(Pb)$ - $S(Se, Te)$: фазові рівноваги, одержання монокристалів тернарних сполук та їх властивості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. хім. наук: спец. 02.00.01 "Неорганічна хімія" /Малаховська-Росоха Т. О.- Ужгород, 2010. – 19 с.
4. Урусов В.С. Теоретическая кристаллохимия. - М.: 1987.-231с.

5. Бацанов С.С. Структурная химия (факты и зависимости).- Диалог-МГУ, 2000.-348с.

6. Захаров А.М. Многокомпонентные металлические системы с промежуточными фазами.-М.-Металургия.-1985.-135 с.

7. П. Н. Лякишев. Диаграммы состояния двойных металлических систем.- М.- Машиностроение.-Т.3. ч.1.-2001.-872 с.

8. П. Н. Лякишев. Диаграммы состояния двойных металлических систем.- М.- Машиностроение.-Т.3. ч.2.-2001.-872 с.

9. Д. И. Блецкан. Кристаллические и стеклообразные халькогениды Si, Ge, Sn и сплавы на их основе // Ужгород: ВАТ "Видавництво "Закарпаття"-Т.1.-2004.-С.292

10. Минералы. Справочник.-М.: Из-во АН СССР, 1960.-Т.1.

11. Asadov M.M., Babanly M.B., Kuliev A.A. Phase equilibria in the systems Tl_2S - Tl_2Se and Tl_2S - Tl_2Te .-Inorg. Mater.- V.13.-1977.- p 1232–1233

12. I. Mucha, Z. Sztuba, and W. Gawel. Phase studies on the quasi-binary Thallium(I) Selenide-Thallium(I) Telluride system.- Journal of Phase Equilibria.-Vol. 24.-No. 2.-2003.

13. Волихов А.А., Яшина Л.В., Штанов В.И. О взаимодействии халькогенидов германия, олова и свинца в квазибинарных системах.- Неорганические материалы.-Т. 42.-№6.-2006.- с.662-671.

14. Барчій І.С., Переш Є.Ю., Різак М.В., Худолій В.О. Гетерогенні рівноваги: Навчальний посібник.-Ужгород:ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003.-212с.

PECULIARITIES OF THE PHYSICO-CHEMICAL INTERACTION IN SYSTEMS BASED ON THE COMPOUNDS $Tl_4Sn(Pb)Y_3$, (Y=S,Se,Te)

Filep M. J., Sabov M.Yu.

Possible quasibinary sections in quasiternary systems Tl_2Y - PbY - SnY and reciprocal systems Tl_2Y^1 - Tl_2Y^2 - SnY^1 - SnY^2 was established. Experimental plan for establishing of quasibinary sections Tl_4SnY_3 - Tl_4PbY_3 and $Tl_4Sn(Pb)Y_3$ - $Tl_4Sn(Pb)Y_3$ was elaborated.